



Για μια ορθή εκτίμηση της κρίσης



γράφει ο SEBASTIAN FRIEDRICH



Μετάφραση: ΘΑΝΟΣ ΛΙΑΠΑΣ, ΣΠΥΡΟΣ ΠΟΤΑΜΙΑΣ, ΕΦΗ ΠΑΠΑΠΑΥΛΟΥ

Επιμέλεια: ΣΠΥΡΟΣ ΠΟΤΑΜΙΑΣ

Ο Sebastian Friedrich ζει στο Αμβούργο, όπου και εργάζεται ως δημοσιογράφος και εκδότης. Είναι υποψήφιος διδάκτορας του Πανεπιστημίου Ντούισμπουργκ-Εσσεν και η διδακτορική του διατριβή επικεντρώνεται στις κυρίαρχες αφηγήσεις γύρω από το ζήτημα της ανεργίας στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα εστιάζουν σε θέματα όπως οι θεωρίες για το κοινωνικό κράτος, η άνοδος της Ακροδεξιάς και του AfD στη Γερμανία, η σχέση μετανάστευσης και εργασίας, ενώ τα μεθοδολογικά του εργαλεία συμπεριλαμβάνουν την ερευνητική προσέγγιση της ανάλυσης λόγου (discourse analysis) και της ανάλυσης των κοινωνικών τάξεων. Το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί κεφάλαιο από το βιβλίο *To AfD: Αναλύσεις, Υπόβαθρα, Αντιθέσεις* (Die AfD. Analysen – Hintergründe – Kontroversen), το οποίο κυκλοφόρησε το 2017 από τις εκδόσεις Berlin: Bertz + Fischer.

Το AfD δεν έπεσε από τον ουρανό. Ως φαινόμενο μπορεί να κατανοηθεί, μόνο εάν ανακαλέσουμε στην μνήμη μας το κοινωνικό υπόβαθρο, όπως αυτό είχε διαμορφωθεί, πριν ακόμα λάβει χώρα η επιτυχία του δεξιού προγράμματος:

Υπάρχουν διάφορες πολιτισμικές, πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές που ευνόησαν την άνοδο του AfD. Συνολικά οι αλλαγές αυτές αποτελούν ένδειξη μιας κρίσης ηγεμονίας, μιας εποχής στην οποία οι υπάρχοντες θεσμοί και οι κυρί-

αρκες ιδεολογίες της κοινωνίας χάνουν την ενοποιητική τους δύναμη ενώ παράλληλα δεν έχουν καθιερωθεί ακόμα νέες μορφές. Είναι ο καιρός – για να χρησιμοποιήσουμε την φράση του Ιταλού μαρξιστή Antonio Gramsci – όπου «το παλιό πεθαίνει και το νέο δεν μπορεί ακόμα να γεννηθεί»¹. Από τη μία, το νεοφιλελεύθερο μπλοκ εξουσίας βρίσκεται διασπασμένο στη βάση συγκεκριμένων ζητημάτων, ενώ, από την άλλη, τμήματα του λαού δεν στηρίζουν πλέον το κυρίαρχο σύστημα. Τα φαινόμενα μιας τέτοιας κρίσης ηγεμονίας μπορούν να διαγνωστούν ευκρινέστερα σε χώρες όπως η Γαλλία και η Ιταλία καθώς και οι ΗΠΑ, ωστόσο και στην Γερμανία υπάρχουν ενδείξεις μιας τέτοιας κρίσης, από την οποία είναι πιθανό να ευνοηθούν οι δεξιοί. Επί της ουσίας, η κρίση αυτή έχει τέσσερις όψεις: του συντηρητισμού, την κρίση εκπροσώπησης, την κρίση του κεφαλαίου και της παρακμής του κοινωνικού κράτους.

Η οπισθοχώρηση έναντι των μέτρων κοινωνικο-πολιτικού εκμοντερνισμού

Η πρόθεση του συντηρητισμού να διατηρήσει την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων και να την προστατέψει από τις αμφίβολες κατά τον ίδιο αλλαγές, τον θέτει διαρκώς σε αμηχανία λόγω της κοινωνικής δυναμικής. Υπάρχουν προπάντων κοινωνικοπολιτικά θέματα, τα οποία έφεραν σε δύσκολη θέση τους συντηρητικούς στην Γερμανία τα προηγούμενα χρόνια και δεκαετίες: Οι μετανάστες ήθελαν να είναι κάτι περισσότερο από απλώς υπομονετικοί «φιλοξενούμενοι», οι γυναίκες περισσότερο από σύζυγοι, οι ομοφυλόφιλοι και οι λεσβίες να βγουν από το περιθώριο. Ακόμα και τα ίδια τα συντηρητικά CDU και CSU αναγνωρίζουν ότι η Γερμανία είναι μια χώρα που υποδέχεται μετανάστες. Η πλειοψηφία της κοινωνίας

τοποθετείται υπέρ της ισότητας των φύλων και αναγνωρίζει τον ομόφυλο έρωτα λίγο πολύ ως κανονικό². Πολλά, λοιπόν, έχουν επιτευχθεί και αρκετά πράγματα έχουν αλλάξει νομικά, αρκεί να αναλογιστεί κανείς για παράδειγμα ότι τις δεκαετίες του 50' και του 60' ο βιασμός εντός του γάμου δεν ήταν ποινικώς κολάσιμη πράξη (αυτό συνέβη μόλις το 1997) ενώ το λεγόμενο άρθρο 175 που χαρακτήριζε ως ποινικώς καταδικαστέο το ομόφυλο σεξ μεταξύ ανδρών συνέχιζε να είναι σε ισχύ μέχρι και το 1994.

Οι κοινωνικές εξελίξεις αποτέλεσαν αντικείμενο όλο και εντονότερης συζήτησης τα προηγούμενα χρόνια. Ενδεικτικά ως προς αυτά τα θέματα υπάρχουν δύο βιβλία, έκαστο εκ των οποίων επιχειρηματολόγησε υπέρ του κοινωνικοπολιτικού συντηρητισμού και συνάμα έφερε στο προσκήνιο την κρίση των συντηρητικών: *Η Γερμανία καταρρέει* και *Η αρχή της Εύας*.

Τον Αύγουστο του 2010 ο Thilo Sarrazin δημοσίευσε το βιβλίο του *Η Γερμανία καταρρέει*, του οποίου οι πωλήσεις ξεπέρασαν κατά πολύ το ένα εκατομμύριο αντίτυπα. Οι θέσεις του πρώην υπουργού Οικονομικών του κρατιδίου του Βερολίνου πυροδότησαν μια διευρυμένη συζήτηση. Ο Sarrazin ισχυριζόταν ότι η Γερμανία θα πάρει την κάτω βόλτα τόσο οικονομικά όσο και πολιτισμικά, εάν δεν επιλυθούν ορισμένα, κατά την γνώμη του, επείγοντα προβλήματα. Το μεγαλύτερο πρόβλημα που πρέπει άμεσα να επιλυθεί έγκειται στη μείωση του ρυθμού τεκνοποίησης «όσων πληρώνουν φόρους» και στην ταυτόχρονη αύξηση εκείνων «που λαμβάνουν κοινωνικά επιδόματα». Η κοινωνική θέση ενός ανθρώπου εξαρτάται, κατά τον

2. Ομοσπονδιακή Υπηρεσία για την Καταπολέμηση των Διακρίσεων (2017): Αντιλήψεις σε σχέση με τις λεσβίες, τους ομοφυλόφιλους και τους αμφιφυλόφιλους στη Γερμανία. Αποτελέσματα δημογραφικής έρευνας. Antidiskriminierungsstelle des Bundes (2017): Einstellungen gegenüber Lesben, Schwulen und Bisexuellen in Deutschland. Ergebnisse einer bevölkerungsrepräsentativen Umfrage. [http://www.antidiskriminierungsstelle.de/Shared-Docs/Downloads/DE/publikationen/Umfragen/Handout_Themenjahrumfrage_2017.pdf?__blob=publicationFile&v=3 \[23.1.2017\]](http://www.antidiskriminierungsstelle.de/Shared-Docs/Downloads/DE/publikationen/Umfragen/Handout_Themenjahrumfrage_2017.pdf?__blob=publicationFile&v=3 [23.1.2017]).

1. Gramsci, Antonio (2012/1929): Gefängnishefte, Bd. 3. Hamburg: Argument Verlag, σελ. 354

Sarrazin, από την ευφυΐα, η οποία είναι «κατά 50 έως 80% κληρονομική»³.

Το βιβλίο δεν τάσσεται απλά υπέρ της επαναφοράς στη Γερμανία της, εγκαταλελειμμένης για χρόνια, έρευνας περί της ευφυΐας, αλλά συνάμα συνιστά μια βαθιά συντηρητική υποστήριξη της γερμανικής *Leitkultur*. Γράφει λοιπόν ο Sarrazin για την δήθεν απειλητική επίδειξη ισχύος του Ισλάμ, για τις προτεραιότητες ενός ελιτίστικου εκπαιδευτικού συστήματος, για μια δήθεν πολιτική ορθότητα και μια «αντι-γερμανικότητα», που κάνουν τους ντόπιους να υποφέρουν. Ο Sarrazin αναδεικνύει στο βιβλίο του διαφορετικές θεματικές με τις οποίες έχουν εδώ και καιρό καταπααστεί διάφοροι (εθνο-)συντηρητικοί κύκλοι.

Με την δημοσίευση του βιβλίου του αναδύθηκαν στο πολιτικό και μιντιακό προσκήνιο τα θέματα της ενσωμάτωσης των μεταναστών και ο ρόλος του Ισλάμ. Παρά την κοινωνικοπολιτική υποχώρηση των αριστέρων και φιλελεύθερων απόψεων, η κατάληξη της αντιπαράθεσης σήμανε μια ήττα των συντηρητικών.

Ο τότε ομοσπονδιακός πρόεδρος Christian Wulff (CDU) πήρε σαφή θέση στη συζήτηση για τη θέση του Ισλάμ στη Γερμανία, όταν στον λόγο του την ημέρα της επετείου της γερμανικής επανένωσης το 2010, είπε ότι το Ισλάμ ανήκει στην Γερμανία⁴, εξοργίζοντας έτσι τη δεξιά πτέρυγα του CDU/CSU. Με πάθος κατακεραύωσε την «γερμανική *leitkultur*», η οποία, σύμφωνα με τον ίδιο, έχει υποτάξει την «ισλαμική κουλτούρα». Ωστόσο, αυτές οι φωνές υποβαθμίζονταν όλο και περισσότερο, προπαντός εντός του CDU. Αντ' αυτού, έκαναν την εμφάνισή τους νέοι μηχανισμοί αποκλεισμού, οι οποίοι, για παράδειγμα, απέρριπταν τη μετανάστευση αυτή καθεαυτή και αποδέχονταν μόνο μια

μετανάστευση χρήσιμη για τη γερμανική οικονομία. Οι καθαρά αντιδραστικές θέσεις, οι οποίες υποστήριζαν μια καθαρή γερμανική ταυτότητα, μια ταυτότητα που να βασίζεται στο αίμα, υποχώρησαν. Αυτό το δείχνει σε τελική ανάλυση η «υπόθεση Sarrazin»: Αν και η καγκελάρια Angela Merkel έκανε λόγο για την αποτυχία της «πολυ-πολιτισμικότητας», τίποτα δεν άλλαξε στη μεταναστευτική πολιτική: Η οικονομικά προσοδοφόρα μετανάστευση παραμένει εντός του CDU επιθυμητή⁵.

Ένα άλλο μείζονος σημασίας θέμα στο οποίο εκδηλώθηκε η κρίση του παλιού συντηρητισμού υπήρξε αυτό της πολιτικής για τα θέματα των γυναικών και της οικογένειας. Και εδώ υπήρξε ένα βιβλίο, το οποίο ανέδειξε παρόμοιες θέσεις. Ήδη τον Σεπτέμβριο του 2006, η τότε τηλεπαρουσιάστρια Eva Herman είχε δημοσιεύσει ένα βιβλίο με τίτλο *Η αρχή της Εύας*. Σε αυτό υποστήριξε έναν παραδοσιακό καταμερισμό των ρόλων: Οι άνδρες δεν είναι προορισμένοι βιολογικά να αναλάβουν την ανατροφή των παιδιών⁶, σε αντίθεση με τις γυναίκες, οι οποίες πρέπει να ξαναθυμηθούν τις «φυσικές» τους ικανότητες. Οι γυναίκες είναι κατά βάση υπεύθυνες για τις συναισθηματικές αξίες και οφείλουν να αναδείξουν τη «γυναικεία ευφυΐα, η οποία τοποθετεί την οικογένεια στο κέντρο της συνείδησης»⁷. Κάτι τέτοιο έχει, ωστόσο, συναντήσει εμπόδια λόγω της «κυρίαρχης ιδεολογίας» του φεμινισμού. Η κοινωνία, «έχει ενσωματώσει τις φεμινιστικές δοξασίες και τις χρησιμοποιεί ως άλλοθι, για να θέσει τις γυναίκες εκτός οικογένειας και να τις ωθήσει στην αγορά εργασίας»⁸. Όπως ο Sarrazin έτσι και η Herman υποστηρίζει ότι η ιστορική συνέχεια της γερμανικής κοινωνίας απειλείται και ακολούθως αναρωτιέται: «Εάν

3. Sarrazin, Thilo (2010): Deutschland schafft sich ab. Wie wir unser Land aufs Spiel setzen. München: Deutsche VerlagsAnstalt, σελ. 93.

4. Wulff, Christian (2010): Rede zum 20. Jahrestag der Deutschen Einheit. http://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Reden/DE/Christian-Wulff/Reden/2010/10/20101003_Rede.html [22.12.2014].

5. Friedrich, Sebastian (2011): Rassismus in der Leistungsgesellschaft. Einleitung. In: Friedrich, Sebastian (Hg.): Rassismus in der Leistungsgesellschaft. Analysen und kritische Perspektiven zu den rassistischen Normalisierungsprozessen der »Sarrazindebatte«. Münster: Edition Assemblage, σελ. 8-38.

6. Herman, Eva (2006): Das EvaPrinzip. Für eine neue Weiblichkeit. München/Zürich: Pendo, σελ. 85. 7. Ό.π., σελ.59.

8. Ό.π., σελ. 24.

εμείς πεθάνουμε τότε η χώρα, μέσα σε λίγες εκατοντάδες χρόνια, θα διαλυθεί;»⁹.

Στο βιβλίο της και την αντιπαράθεση που το ακολούθησε υπάρχει ένα κοινό σημείο με την περίπτωση του Sarrazin. Ναι μεν κατόρθωσε η Herman, όπως και ο Sarrazin, να κινητοποιήσει το (εθνο-) συντηρητικό τμήμα της κοινωνίας καθώς και να αποσπάσει θετικές δηλώσεις από τμήματα των CDU/CSU, αλλά η πραγματικότητα, όπως αυτή εκφράζεται μέσα από τους νόμους και τις μεταρρυθμίσεις, είναι διαφορετική από την πολιτική ως προς τους συμβολισμούς της. Η συζήτηση γύρω από το βιβλίο της Herman συνέπεσε με μια σημαντική στροφή στην πολιτική του CDU αναφορικά με την οικογένεια. Η τότε αρμόδια υπουργός για τα θέματα της οικογένειας Ursula von der Leyen κατά την διάρκεια της θητείας της μεταξύ 2005 και 2009 και υπό την πίεση επικρίσεων για το ότι παρεκκλίνει από την γραμμή του κόμματος, εκπροσωπούσε μία συγκριτικά προοδευτική αντίληψη για το μοντέλο οικογένειας. Έτσι νομοθέτησε, για παράδειγμα, ύστερα από μία έντονη αντιπαράθεση, το πλαίσιο λειτουργίας των παιδικών σταθμών.

Η ερευνήτρια για ζητήματα φύλου Isolde Aigner αναλύει εδώ και αρκετά χρόνια αντιφεμινιστικές συζητήσεις στα MME, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι το βιβλίο *Η αρχή της Εύας* έχει θέσει τους όρους, μέχρι και σήμερα, της συζήτησης για το έμφυλο, ενισχύοντας τις συντηρητικές και αντιφεμινιστικές θέσεις. Σύμφωνα με την Aigner, πολλά και διαφορετικά ρεύματα αναφέρονται στην πρώην παρουσιάστρια ειδήσεων: Από την νεοδεξιά εβδομαδιαία εφημερίδα *Junge Freiheit* μέχρι το *Focus* και ακροδεξιούς και χριστιανοφονταμενταλιστικούς κύκλους. Στην πορεία αυτής της αντιπαράθεσης ιδρύθηκαν διάφορες αντιφεμινιστικές πρωτοβουλίες, όπως για παράδειγμα η ακροδεξιά οργάνωση «free gender» και η πρωτοβουλία «Agens», η οποία συνιστά το τμήμα μιας κίνησης για την υπεράσπιση των δικαιωμάτων των ανδρών¹⁰.

9. Ό.π., σελ. 12.

10. Συνέντευξη με την Isolde Aigner στις 8.7.2016.

Η κίνηση αυτή συγκροτήθηκε κατά τη δεκαετία του '70 και αποτελεί αντίδραση στο δεύτερο κύμα γυναικείων κινημάτων. Τοποθετείται επί της αρχής απέναντι στον φεμινισμό, τον οποίο χαρακτηρίζει, εν γένει, εχθρικό προς τους άνδρες. Τα δικαιώματα του άνδρα επαναθεμελιώνονται από αυτή την κίνηση σε μια εκμοντερνισμένη βάση: Δεν προπαγανδίζεται πλέον η φυσική υπεροχή του άνδρα. Στο κέντρο της καμπάνιας της βρίσκεται κυρίως το αίτημα ισότητας αντιμετώπισης των δύο φύλων. Αμφισβητώντας την καταφανώς μειονεκτική θέση που έχει η γυναίκα στην αγορά εργασίας, η κίνηση για την υπεράσπιση των δικαιωμάτων των ανδρών χρησιμοποιεί το ιδεολόγημα της θυματοποίησης, σύμφωνα με το οποίο η άνιση αντιμετώπιση έχει πλέον αλλάξει στρατόπεδο και είναι τώρα οι άνδρες εκείνοι που αποτελούν το φύλο που υφίσταται διακρίσεις¹¹.

Η Aigner ονοματίζει μία σειρά από θεματικές με τις οποίες καταπιάνονται τα αντιφεμινιστικά ρεύματα. Έτσι, όχι μόνο η μειονεκτική θέση της γυναίκας αποσιωπάται συνειδητά, αλλά οι άνδρες παρουσιάζονται ως οι δομικά χαμένοι του εκπαιδευτικού συστήματος, ενώ απορρίπτονται οι όποιες πρωτοβουλίες για σεξουαλικό αυτοπροσδιορισμό. Ένας, όμως, είναι ο κοινός στόχος όλων αυτών των ρευμάτων. Όπως επισημαίνει η Aigner: «Ο φεμινισμός πρέπει συστηματικά να περιθωριοποιηθεί και να άρνηση, εκ μέρους των ανδρών, να απολέσουν τα προνόμιά τους καθώς και την ανδρική υπεροχή»¹². Εν τω μεταξύ οι άνδρες αυτοί επιτίθενται κατά όσων ασχολούνται, έστω και ακροθιγώς, με την ζήτηση του φύλου¹³. Από εδώ απορρέει και η εχθρι-

11. Rosenbrock, Hinrich (2012): Die antifeministische Männerrechtsbewegung. Denkweisen, Netzwerke und OnlineMobilisierung, 2. Auflage. Berlin: HeinrichBöllStiftung, σελ 13F.

12. Συνέντευξη με την Isolde Aigner στις 8.7.2016.

13. Hark, Sabine / Villa, Paulalrene (2015): »AntiGenderismus« – Warum dieses Buch? In: Hark, Sabine / Villa, Paulalrene (Hg.): AntiGenderismus. Sexualität und Geschlecht als Schauplätze aktueller

κότπτά τους απέναντι στον queer τρόπο ζωής και τη σεξουαλική ποικιλομορφία, η οποία δόθεν θέτει σε κίνδυνο την ετεροσεξουαλικότητα¹⁴. Αυτός ο αγώνας ενάντια στη «μανία για τα έμφυλα ζητήματα» και την «πρώιμη σεξουαλική διαπαιδαγώγηση» συνδέεται με τη χριστιανική δεξιά και με άλλα συντηρητικά ρεύματα της γερμανικής κοινωνίας¹⁵.

Το γεγονός ότι το CDU εκμοντέρνισε την πολιτική του για το γυναικείο ζήτημα, το ζήτημα της οικογένειας και τη μεταναστευτική του πολιτική, απορρέει κυρίως από εκλογικές του στρατηγικές: Το CDU επί Merkel κινείται περισσότερο προς το κοινωνικό κέντρο παρά προς τη Δεξιά. Ακόμα και εάν το CDU είναι σε ομοσπονδιακό επίπεδο, τα τελευταία 15 χρόνια, το ισχυρότερο κόμμα σε όλες τις δημοσκοπήσεις, έχει ένα πρόβλημα: Δεν είναι ισχυρό στις πόλεις, με αποτέλεσμα να χάνει ένα τμήμα των ψηφοφόρων του από άλλα κόμματα, με πρώτο και κύριο τους Πράσινους. Εισηγητής της εκλογικής του στρατηγικής είναι ο εκλογικός αναλυτής, προσκεϊμένος στο CDU, Matthias Jung¹⁶. Σε μία δημοσίευση του ιδρύματος Konrad-Adenauer, ο Jung εξηγεί αυτή τη μετατόπιση προς το κέντρο λέγοντας: Το CDU έχει ανάγκη μεγαλύτερου εκμοντερνισμού απ' ό,τι τα άλλα κόμματα, «επειδή οι ψηφοφόροι του λόγω της συγκριτικά μεγαλύτερης ηλικίας τους πεθαίνουν πιο γρήγορα (περίπου 1 εκατομμύριο ανά 4 χρόνια) σε σχέση με τα άλλα κόμματα. Γι' αυτό πρέπει το CDU, εάν θέλει να παραμείνει πρώτο κόμμα να προσελκύσει ψηφοφόρους, προπαντός, από μεσαίες ηλικιακές ομάδες, οι οποίες είναι, βεβαίως, φορείς περισσότερο μοντέρνων απόψεων»¹⁷. Σε

ένα κείμενο του ιδρύματος Hanns Seidel, το οποίο τοποθετείται πολιτικά στην περιφέρεια του CSU, ο Jung τονίζει: «Εάν το CDU θέλει να πείσει ότι ανήκει στον μεσαίο χώρο, θα πρέπει να πάψει να είναι το κόμμα που αντιμετωπίζει το μέλλον με λύσεις από το παρελθόν»¹⁸.

Ωστόσο η πολιτική εκμοντερνισμού πηγάζει από τις αλλαγές που συντελούνται στις σχέσεις μεταξύ των φύλων. Η Isolde Aigner επισημαίνει ότι η πολιτική της Ursula von der Leyens απευθυνόταν ιδιαίτερα προς γυναίκες με επαγγελματικές φιλοδοξίες. «Οι γυναίκες, οι οποίες ήθελαν ή έπρεπε να ακολουθήσουν έναν παραδοσιακό τρόπο ζωής, δεν λαμβάνονταν υπόψη ή συχνά περιθωριοποιούνταν». Ακριβώς εκεί η Eva Herman βρήκε πεδίο δόξης λαμπρόν και ανέδειξε υπαρκτά προβλήματα όπως η διπλή επιβάρυνση των γυναικών. Οι απαντήσεις, όμως, που έδινε σε αυτά τα ζητήματα μπορούν να συνοψιστούν κατά βάση στην πρόταση επιστροφής στους παραδοσιακούς έμφυλους ρόλους¹⁹. Το γεγονός ότι αυτή η πολιτική –κατ' αναλογία με την εκμοντερνισμένη μεταναστευτική πολιτική– έχει επίσης οικονομική βάση, το δείχνει η Lilly Lent και η Andrea Trumann στο βιβλίο τους *Κριτική του κρατικού φεμινισμού*. Αυτές θεωρούν ότι το τέλος της οικογένειας του «άντρα κουβαλητή» συνιστά μια πολιτικά προωθούμενη «απελευθέρωση», η οποία αποσκοπεί στο να εξαναγκάσει τις γυναίκες να εργαστούν. Στην εποχή της νεοφιλελεύθερης απορρύθμισης και της επέκτασης της υποαμειβόμενης εργασίας, η οποία, ως επί το πλείστον, πλήττει τις γυναίκες και τους μετανάστες, καθένας πρέπει να εργάζεται²⁰. Ενώ, το CDU έχει πλέον αποστασιο-

politischer Auseinandersetzungen. Bielefeld: Transcript, σελ. 713, εδώ σελ. 5. 7.

14. Συνέντευξη με την Isolde Aigner στις 8.7.2016.

15. Berg, Anja / Zorn, Tanya (2016): One Solution: Feminism! In: analyse & kritik Nr. 617. http://www.akweb.de/ak_s/ak616/22.htm [8.7.2016].

16. Birnbaum, Robert (2016): Merckels Demoskop. <http://www.tagesspiegel.de/themen/agenda/wahlfoschermatthiasjungmerkelsdemoskop/13759320.html> [12.7.2016].

17. Jung, Matthias (2015): Notwendige Moder-

nisierung. Warum Parteien sich damit so schwertun. In: Die Politische Meinung Nr. 530, σελ. 1216, εδώ σελ. 16.

18. Jung, Matthias (2015): Die AfD als Chance für die Union. Die Union muss sich der politischen Mitte weiter annähern. In: Politische Studien Nr. 460, σελ. 4757, εδώ σελ. 56.

19. Συνέντευξη με την Isolde Aigner στις 8.7.2016

20. Lent, Lilly / Trumann, Andrea (2015): Kritik des Staatsfeminismus. Oder: Kinder, Küche, Kapitalismus. Berlin: Bertz + Fischer.

ποιηθεί από τον καθήκον του τοποτηρητή των γερμανικών ηθών και της παραδοσιακής κατανομής των έμφυλων ρόλων και έχει ανανεωθεί κοινωνικοπολιτικά, όλο και περισσότερες συζητήσεις, στην εκτός αυτού Δεξιά, λαμβάνουν χώρα σχετικά με τη μετανάστευση, την ενσωμάτωση, του ρόλου των γυναικών και της σεξουαλικότητας· συζητήσεις που επιδίωκαν να καλύψουν το πολιτικό κενό που άφησε η διαδικασία εκμοντερνισμού του CDU. Άλλωστε είναι προφανές ότι εξακολουθεί να υπάρχει ένας σημαντικός αριθμός ανθρώπων που δεν διατίθεται να αμφισβητήσει την αντίληψή του για τον κόσμο και την οικογένεια. Σύμφωνα με μία έρευνα το 23% του πληθυσμού έχει έναν κατά βάση συντηρητικό προσανατολισμό.²¹ Υπάρχει, λοιπόν, σημαντικό μέρος του πληθυσμού που δεν καλύπτεται επαρκώς από το υπάρχον πολιτικό φάσμα.

Ο δεξιός λαϊκισμός ενάντια στη «Μεταδημοκρατία»

Οι αποκαλούμενες κοινωνικές διαδικασίες εκμοντερνισμού έχουν κινητοποιήσει ένα ευρύ φάσμα εθνοσυντηρητικών και ακροδεξιών. Επιπλέον, η συνεχής υποχώρηση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και η ομογενοποίηση των κατεστημένων κομμάτων ευνοεί τη δεξιά.

Ήταν αρχές της δεκαετίας του 1990, όταν ο Αμερικανός πολιτικός επιστήμονας Francis Fukuyama ανακήρυξε το τέλος της ιστορίας. Η διάγνωσή του: Ο φασισμός και ο κομμουνισμός έπεσαν εξίσου θύματα των εσωτερικών τους αντιφάσεων, ο δε φιλελευθερισμός, με τη μορφή της οικονομίας της αγοράς και της δημοκρατίας, είναι ο μόνος που επι-

βίωσε.²² Σήμερα, 25 χρόνια μετά, να μεν ο Fukuyama επιμένει στη θέση του, αλλά, εν τω μεταξύ, θέτει το ζήτημα της κρίσης της δημοκρατίας.

Βέβαια, η κρίση της δημοκρατίας αποτελεί, εδώ και χρόνια, ένα θέμα που απασχολεί όχι μόνο τον Fukuyama αλλά και άλλους διανοητές. Αναφέρονται, για παράδειγμα, στην μειούμενη συμμετοχή στις εκλογές: Στη Δυτική Γερμανία τη δεκαετία του 1970 ψήφιζαν στις εκλογές πάνω από το 90% των εκλογέων, ενώ στις δύο τελευταίες εκλογικές αναμετρήσεις το ποσοστό ήταν γύρω στο 71%. Επίσης η σύνδεση με τα κατεστημένα κόμματα έχει αποδυναμωθεί σημαντικά: Από το 1990 και έπειτα τα μέλη των SPD και CDU έχουν μειωθεί στο μισό.

Στην επιστημονική κοινότητα υπάρχει διαφωνία ως προς το κατά πόσο η μειούμενη εκλογική συμμετοχή και η αποδυνάμωση των μεγάλων κομμάτων είναι συνέπεια μίας κρίσης²³. Ωστόσο, όπως έδειξε μια δημοσκοπήση του Ελεύθερου Πανεπιστημίου του Βερολίνου, το 60% των ερωτηθέντων θεωρεί ότι δεν υπάρχει αληθινή δημοκρατία, διότι η επιρροή της οικονομίας είναι πολύ ισχυρή.²⁴ Η απομάκρυνση από τις κομματικές οργανώσεις και την κοινοβουλευτική αντιπροσώπευση καθώς και η αμφιβολία προς τη δημοκρατία παραπέμπουν σε ένα φαινόμενο, το οποίο ο Colin Crouch είχε πριν αρκετά χρόνια περιγράψει ως «Μεταδημοκρατία»²⁵. Σύμφωνα με τον Βρετανό πολιτικό επιστήμονα, οι δημοκρατικοί θεσμοί αποδυναμώνονται λόγω της ισχύος των οικονομικών ελίτ, οι οποίες συγκεντρώνουν εξουσία σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό. Η κριτική στα καθεστηκότητα κόμματα, στην

22. Fukuyama, Francis (1992): *The End of History and the Last Man*. New York u.a.: Free Press.

23. Merkel, Wolfgang (Hg.) (2015): *Demokratie und Krise. Zum schwierigen Verhältnis von Theorie und Praxis*. Wiesbaden: Springer.

24. Schroeder, Klaus / Deutz Schroeder, Monika (2015): *Gegen Staat und Kapital – für die Revolution! Linksextremismus in Deutschland – eine empirische Studie*. Frankfurt/ Main: Verlag Peter Lang, σελ. 568f.

25. Crouch, Colin (2008): *Postdemokratie*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.

21. Έκθεση του Ινστιτούτου Sinus-Milieus για το 2015 Sinus Sociovision (o.J.): *Die Sinus-Milieus in Deutschland 2015*. [http://www.sinusinstitut.de/veroeffentlichungen/downloads/download/diesinusmilieusR2015/downloadfile/1074/downloada/download/downloadc/Category/\[20.7.2016\]](http://www.sinusinstitut.de/veroeffentlichungen/downloads/download/diesinusmilieusR2015/downloadfile/1074/downloada/download/downloadc/Category/[20.7.2016]).

κυρίαρχη πολιτική και, εν μέρει, στα μίγνυα μπορεί να ερμηνευθεί ως αντίδραση προς μια όλο και πιο αποξενωμένη πολιτική κατάσταση. Η κριτική απευθύνεται σε αποφάσεις που λαμβάνονται νύχτα, με μη δημοκρατικές διαδικασίες, και αφορούν σημαντικά ζητήματα· αποφάσεις, που κάποια χρόνια πριν θα απαιτούσαν μακρά συζήτηση σε επίπεδο κοινοβουλίου και κοινωνίας. Αυτός ο τρόπος λήψης αποφάσεων δικαιολογείται στη βάση έλλειψης οποιασδήποτε εναλλακτικής λύσης.

Αυτό που ο Crouch περιέγραψε ως φαινόμενο του νεοφιλελευθερισμού, ο πολιτικός επιστήμονας Johannes Agnoli το συνέλαβε ως μια θεμελιώδη αρχή της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας στις καπιταλιστικές κοινωνίες. Στο έργο του *Μετασχηματισμός της δημοκρατίας* υποστήριξε, ήδη το 1967, ότι οι κοινωνικές και ταξικές αντιφάσεις μέσα σε ένα σύστημα κοινοβουλευτικής δημοκρατίας ανάγονται σε ένα πλουραλισμό συμφερόντων. Έτσι τα κόμματα παύουν να είναι εκπρόσωποι συγκεκριμένων συμφερόντων (κάτι το οποίο, άλλωστε, εκφράζεται στην έννοια «λαϊκό κόμμα»). «Τα κόμματα αποστασιοποιούνται από τη συγκεκριμένη κοινωνική τους βάση και γίνονται κρατικοπολιτικές ενώσεις»²⁶. Εν τέλει, το ζήτημα έγκειται στον ανταγωνισμό για την εξουσία διαφόρων ηγετικών ελίτ. Η δημοκρατία λοιπόν βρίσκεται σε μια διαδικασία «παράκμης». Αυτό που μένει είναι μία «δημοκρατία δίχως δήμο»²⁷. Η βουλή έχει γίνει «μέσο μεταφοράς των αποφάσεων των πολιτικών ολιγαρχιών»²⁸. Έτσι, το κράτος μετατρέπεται σταδιακά σε ένα αυταρχικό κράτος. Κατά συνέπεια, δεν διαλύεται ο ίδιος ο κοινοβουλευτισμός, αφού τυπικά η δημοκρατία διατηρείται, αλλά η αντιπαράθεση συμφερόντων πλέον μπλοκάρεται. Επίσης, ο συνταγματολόγος Otto Kirchheimer είχε υποστηρίξει, στα μέσα της δεκαετίας του '60, ότι τα κόμματα τείνουν να ομογενοποιηθούν ως προς το περιεχόμενό τους, μετατρέπόμενα έτσι σε

«κόμματα που απευθύνονται σε όλους» (Catch-All Parties)²⁹.

Οι Crouch, Agnoli και Kirchheimer ανέλυσαν τα παραπάνω θέμα από μια, μάλλον κριτική σκοπιά. Από την άλλη, το αποτέλεσμα της δημοσκόπησης που έδειχνε ότι το 60% των Γερμανών έχει αμφιβολίες για την ύπαρξη πραγματικής δημοκρατίας, παρακίνησε τον Klaus Schroeder και την Monika Deutz-Schroeder να αναλύσουν αυτά τα ζητήματα από μία «ακροαριστερή σκοπιά»³⁰. Αλλά μια κριτική στην εγχώρια μορφή της δημοκρατίας δεν είναι, καταρχήν, ούτε αριστερή ούτε δεξιά. Με μια πιο προσεκτική εξέταση φαίνεται ότι η κοινωνική Αριστερά δεν έχει, σε καμία περίπτωση, τα πνευματικά δικαιώματα μιας τέτοιας κριτικής, αφού και οι συντηρητικοί είχαν μια σημαντική ενασχόληση με το θέμα τα περασμένα χρόνια.

Στα χρόνια προ της ίδρυσης του AfD έλαβε χώρα στον συντηρητικό τύπο μια εκτεταμένη συζήτηση για την επιρροή που ασκεί η οικονομία στους δημοκρατικούς θεσμούς. Ο Frank Schirrmacher ήταν κυρίως αυτός που πυροδότησε τη συζήτηση. Ο συνεκδότης της *Frankfurter Allgemeinen Zeitung (FAZ)*, που απεβίωσε το 2014, έγραψε στη *FAZ* το καλοκαίρι του 2011 ένα κείμενο που έτυχε μεγάλης προσοχής. Σε αυτό δηλώνει ότι έχει αρχίσει να πιστεύει ότι η Αριστερά είχε δίκιο: Η παγκοσμιοποίηση «θα έπρεπε αρχικά να αναφέρεται αποκλειστικά στο ελεύθερο εμπόριο σε όλον τον κόσμο. Τώρα όμως σημαίνει ότι οι τράπεζες συγκεντρώνουν τα κέρδη παγκοσμίως ενώ τις απώλειές τους τις μετακυλίζουν στα κράτη»³¹. Λίγους μήνες αργότερα ο Schirrmacher επανήλθε λέγοντας ότι η δημοκρατία όλο και πε-

26. Agnoli, Johannes (1967): Die Transformation der Demokratie. Berlin: Voltaire, σελ. 33.

27. Ο.π., σελ. 44.

28. Ο.π., σελ. 68.

29. Kirchheimer, Otto (1965): Der Wandel des westdeutschen Parteiensystems. In: Politische Vierteljahresschrift (6) 1, σελ. 20-41.

30. Schroeder, Klaus / DeutzSchroeder, Monika (2015): Gegen Staat und Kapital – für die Revolution! Linksextremismus in Deutschland – eine empirische Studie. Frankfurt/ Main: Peter Lang, σελ. 568.

31. Schirrmacher, Frank (2011): Ich beginne zu glauben, dass die Linke recht hat. In: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 14.8.2011, σελ. 17.

ρισσότερο ευτελίζεται.³² Αφορμή για αυτήν την εκτίμησή του στάθηκε η δημόσια κριτική που άσκησε στην απόφαση του Έλληνα πρωθυπουργού Γιώργου Παπανδρέου να διοργανώσει δημοψήφισμα για τα μέτρα λιτότητας, τα οποία είχαν ήδη συμφωνηθεί στη Σύνοδο Κορυφής των Βρυξελλών. Η κριτική στον Παπανδρέου δείχνει, σύμφωνα με τον Schirrmacher, ότι στη μάχη ανάμεσα στην οικονομία και την πολιτική η τελευταία έχασε με διαφορά. Σχεδόν απογοητευμένος αναρωτήθηκε: «Δεν βλέπετε, λοιπόν, ότι έχουμε εναποθέσει πλέον την αξιολόγηση των δημοκρατικών διαδικασιών στους οίκους αξιολόγησης, στους αναλυτές και στην κάθε ένωση τραπεζών;»

Ακόμη κι αν μερικοί αριστεροί αρέσκονται να μαγεύονται από τα λόγια του Schirrmacher³³, η κριτική του είναι σε τελική ανάλυση συντηρητική και εξαγνίζεται στην περιγραφή των χειρότερων συνεπειών του χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού. Ο Schirrmacher δεν αμφισβήτησε τις αρχές του καπιταλισμού, αλλά ζήτησε απλώς την αποκατάσταση, με την έννοια που της αποδίδει ο Ludwig Erhard, της «κοινωνικής οικονομίας της αγοράς».

Τα ίδια επιχειρήματα χρησιμοποιούσε ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 2000, ο σημερινός πρόεδρος του AfD, Alexander Gauland, στο βιβλίο του για τον συντηρητισμό. Μέσω αυτού του δοκιμίου, όντας εκείνη την εποχή μέλος του CDU, διαχώριζε τη θέση του από την επιτάχυνση του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού. Εξέφραζε τη δυσαρέσκεία του για την «πολιτικο-φιλοσοφική στροφή» της οικονομίας, η οποία συντελούνταν στη βάση της ιδέας ότι η οικονομία θα μπορούσε να απαλλαχθεί από κάθε ηθική διάσταση.³⁴ Ασκούσε, επίσης, κρι-

τική στον «οικονομισμό όλων των πεδίων της ζωής», ο οποίος «δεν σταματά ούτε ενώπιον του πολιτισμού και της οικογένειας, της θρησκείας και της πατρίδας».³⁵ Από εκεί και πέρα, ισχυριζόταν, πως αυτό που θα μπορούσε να επιβραδύνει τον ρυθμό της παγκοσμιοποίησης και να θέσει έναντι της ένα αποφασιστικό ανάχωμα ήταν «οι παραδόσεις και οι μύθοι, οι διαφορετικές θρησκείες και κουλτούρες, οι εθνότητες και τα σύνορα».³⁶ Εν τέλει, συντηρητισμός σημαίνει «να μην είσαι στην εμπροσθοφυλακή της πορείας προόδου και να κάνεις ό,τι μπορείς για να την επιβραδύνεις, διατηρώντας μια ισορροπία, αντιστεκόμενος στο πνεύμα του καιρού.»³⁷ Αυτό που ανησυχούσε τον Schirrmacher ήταν μια μεταδημοκρατική δυσαρέσκεια σχετική με την απώλεια νοήματος στις σελίδες των εφημερίδων. Αυτό οφείλεται, υποστηρίζει, στον δικαιολογημένο φόβο της διάνοησης να λάβει μέρος στις σημαντικές συζητήσεις, με αποτέλεσμα να επωφελείται εκείνη η άποψη που διατυμπανίζει την άποψη οικονομικών «ορίων στην πραγματικότητα» και την «έλλειψη εναλλακτικής». Εν μιά νυκτί, αποφασίστηκε να δοθούν δισεκατομμύρια για τη διάσωση των τραπεζών, με αποτέλεσμα να λάβει χώρα μια άνευ προηγουμένου κοινωνική αντιπαράθεση.

Σε μια αντίστοιχη στιγμή τη δεκαετία του '80, αναδύθηκε ο επονομαζόμενος δεξιός λαϊκισμός. Παρόλο που ο όρος, λόγω της πολυσημίας του, είναι κατάλληλος μόνο για να περιγράψει τον εκσυγχρονισμό των δικαιωμάτων, υπάρχει ένα κεντρικό, έστω συμπτωματικό, σημείο, το οποίο χαρακτηρίζει όλα εκείνα τα σχέδια που θεωρούνται δεξιά λαϊκιστικά: Όλα δηλώνουν emphaticά ότι η δημοκρατία πλέον δεν λειτουργεί.

Ο δεξιός λαϊκισμός σκοπεύει, κατά την άποψη του πολιτικού επιστήμονα Sebastian Reinfeldt, «στην κυριάρχηση επί του πολιτικού και κοινωνικού κέντρου, ώστε να το επιμολύνει και με αυτό τον τρόπο να κατορθώσει να επιβά-

32. Schirrmacher, Frank (2011): Demokratie ist Ramsch. In: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2.11.2011, σελ. 29.

33. Friedrich, Sebastian (2012): Sprung nach links? Zu den jüngsten Wendungen im FAZ-Feuilleton. In: DISS Journal Nr. 23, σελ. 35-37.

34. Gauland, Alexander (2002): Anleitung zum Konservativsein. Stuttgart, München: Deutsche Verlags-Anstalt, σελ. 57.

35. Ό.π., σελ. 86.

36. Ό.π., σελ. 87.

37. Ό.π., σελ. 91.

λει έναν άλλο τρόπο σκέψης και πράξης του κράτους, ιδιαίτερα όσον αφορά τις δημοκρατικές μεθόδους και διαδικασίες». ³⁸ Ο δεξιός λαϊκισμός στόχευε σε μια πολιτική της υποτιθέμενης πλειοψηφίας κατά των μειοψηφιών, το πολιτικό ύφος ήταν αυταρχικό και, προπαντός σε περιόδους κρίσης, κατέφευγε σε ουσιαστικά και συλλογικά σχέδια. ³⁹ Έτσι συνέβη, για παράδειγμα, με την οικονομική κρίση της ΕΕ: Οι δεξιοί αποστασιοποιήθηκαν από τους «από-πάνω», εννοώντας συνάμα και το πολιτικό προσωπικό των Βρυξελλών, ενώ ταυτόχρονα τοποθετήθηκαν ενάντια στον δεξιό λαϊκισμό των «από-κάτω»: μετανάστες/στρίες, άνθρωποι από τη Νότια Ευρώπη ή ακόμα και άνεργοι. ⁴⁰

Ο Reinfeldt συνοψίζει την κριτική της δημοκρατίας από τον δεξιό λαϊκισμό ως εξής: «Οι από-πάνω είναι αυτοί που θα μας κυβερνούσαν άσχημα και άδικα, δηλαδή χωρίς να εξασφαλίζουν επαρκή νομιμότητα. Γιατί θα εκπροσωπούσαν ανεπαρκώς τη “συντριπτική πλειοψηφία” του λαού και στην πραγματικότητα θα κυβερνούσαν ενάντια στη θέλησή του – αυτή η ρητορική μάς απωθεί». ⁴¹

Η κατάσταση, που διαμορφώνεται στη βάση της μεταδημοκρατικής δυσαρέσκειας, είναι κατάλληλη για την ανάδυση ενός δυισμού μεταξύ «λαού» και «πολιτικών». Αυτός ο δυισμός, που δεν αμφισβητεί τις οικονομικές προϋποθέσεις μιας κοινωνικής αλλαγής, είναι ένα ουσιώδες χαρακτηριστικό της λαϊκιστικής δεξιάς πολιτικής. Και ακριβώς έτσι συμπεριφέρεται το AfD. Ο κοινωνικός επιστήμονας Horst Kahrs αναφέρει ότι το AfD εξυπηρετεί με επιτυχία μια «λαϊκή αντίληψη εναντίωσης στα κόμματα»: «Τα «παλιά κόμματα», τα οποία ήταν «κόμματα του συστήματος» είχαν όλα «σαπίσει», ήταν «διεφθαρμένα» και σε κάθε περίπτωση «δεν υπερασπιζόνταν την κοινή λογική των πολιτών.» Τα κόμματα όφειλαν να

δώσουν ένα τέλος στις διαφωνίες τους και, αντ’ αυτού, «θα έπρεπε να αναλάβει τη διακυβέρνηση ο ειδικός, ο καθηγητής, ο οικονομολόγος, ο τεχνοκράτης». ⁴²

Η αντιπαράθεση «λαού» και «πολιτικής» δεν εκφράζεται μόνο στο αίτημα για δημοψήφισμα και την απόρριψη των «παλιών κομμάτων», αλλά και στο ίδιο το όνομα του κόμματος. Έτσι, η «Εναλλακτική για τη Γερμανία» (*Alternative für Deutschland - AfD*) πηγάζει από την υπερβολική χρήση του πολιτικού συνθήματος «δεν υπάρχει εναλλακτική», το οποίο μεταχειριζόταν η Μέρκελ όλο και πιο συχνά από το 2009. Ο αρχηγός του AfD, Bernd Lucke, διασαφήνισε αυτή τη σύνδεση ήδη από την ομιλία του στην ιδρυτική διάσκεψη του AfD τον Απρίλιο του 2013. Εν τέλει, η εναντίωση στην υποτιθέμενη έλλειψη εναλλακτικής λύσης αμφισβητεί εκείνη την άποψη που υποστηρίζει ότι τα πράγματα ακολουθούν την αμετάβλητη πορεία τους. Από αυτή την άποψη το AfD είναι κι αυτό μια απόληξη στο ρητό του Φουκουγιάμα περί του τέλους της ιστορίας.

Ασυμφωνία στην οικονομία

Η κρίση του συντηρητισμού και της πολιτικής εκπροσώπησης συνέπεσαν με μια κρίση του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού. Παρατηρούμε, λοιπόν, την αυξανόμενη κοινωνική ανισότητα και την καταβάρθρωση της συναίνεσης, ενώ, την ίδια στιγμή, γίνονται πιο ορατές οι εσωτερικές αντιθέσεις μεταξύ των διαφορετικών ομαδοποιήσεων.

Η νεοφιλελεύθερη εκδοχή του καπιταλισμού έγινε –όσοτερα από την πρώτη, μετά το τέλος του Β’ Παγκοσμίου Πολέμου, παγκόσμια οικονομική κρίση και κυρίως από το τέλος της δεκαετίας του 1970 και έπειτα– η κυρίαρχη οικονομική και κοινωνική μορφή. ⁴³ Οι νεοφιλελεύθεροι της δεκαετίας του ’70 (όπως οι «Chicago

38. Reinfeldt, Sebastian (2013): »Wir für Euch«. Die Wirksamkeit des Rechtspopulismus in Zeiten der Krise. Münster: Unrast, σελ. 33.

39. Ό.π., σελ. 33.

40. Ό.π., σελ. 35.

41. Ό.π., σελ.53.

42. Kahrs, Horst (2014): Leistung ist ihr Lieblingswort. In: analyse & kritik, 14.10.2014, σελ. 28.

43. Harvey, David (2007): Kleine Geschichte des Neoliberalismus. Zürich: Rotpunktverlag

Boys» που συσπειρώνονταν γύρω από τον Milton Friedman) εναντιώθηκαν κοινωνικοπολιτικά σε αριστερές αναδιարθρωσίες (για παράδειγμα, στη Χιλή του Αλιέντε) και οικονομικοπολιτικά στις κρατικές παρεμβάσεις· ιδιαίτερα εναντιώθηκαν στον κενσινιανισμό που επιδίωκε την αύξηση της ζήτησης. Με την πολιτική του Ronald Reagan και της Margaret Thatcher οι ιδέες της απορρύθμισης, της απελευθέρωσης της αγοράς αντί της κοινωνικής πρόνοιας, της ευελιξίας και της παγκοσμιοποίησης, τέθηκαν επί τάπητος σε παγκόσμιο επίπεδο. Εν τω μεταξύ, ο νεοφιλελευθερισμός δεν αφορά μόνο ένα ρεύμα, το οποίο επικεντρώνεται στην ελεύθερη αγορά. Ο πολιτικός επιστήμονας Patrick Schreiner διερεύνησε την επίδραση του νεοφιλελευθερισμού στην καθημερινή ζωή: «Εδώ και καιρό ο νεοφιλελευθερισμός έχει μετατραπεί, αναγνωρίζεται και ανακηρύσσεται σε θεμέλιο λίθο του καθημερινού τρόπου ζωής. Οπότε, ως τέτοιος, είναι πολύ πιο ακλόνητος από μια απλή κοινωνική ή οικονομικοπολιτική ιδεολογία.»⁴⁴

Ο νεοφιλελευθερισμός, ήδη από την οικονομική κρίση του 2007, ήρθε αντιμέτωπος με τις αντιφάσεις του. Καταρχήν, σε μια δομική κρίση υπάρχουν δύο δυνατότητες: Είτε εκσυγχρονίζεται το υπάρχον είτε αλλάζει το πρότυπο. Αν και φαινόταν σύντομο το χρονικό διάστημα από την τελευταία αλλαγή, επικράτησε τελικά η εκ νέου τροποποίηση των νεοφιλελεύθερων αρχών.

Σύντομα τα δεδομένα, τα οποία τα προηγούμενα χρόνια παρέμεναν ανέπαφα, άρχισαν να κλονίζονται· κάτι που δεν συνέβη μόνο στις αστικές επιφυλλίδες, οι οποίες παραδοσιακά τείνουν να τα παρουσιάζουν αμβλυμένα. Ακόμη και η ίδια η ομοσπονδιακή κυβέρνηση προσαυτολίστηκε προς πολιτικές αντιλήψεις εγγύτερες της πολιτικής της ζήτησης: Αποδέχθηκε, καταρχήν, τα ελλείμματα του προϋπολογισμού, προκειμένου να τυνώσει την επιχειρηματική δραστηρι-

ότητα (Konjunktur) και ισοσκέλισε έτσι τη μείωση της ζήτησης κατά τη διάρκεια της κρίσης (επιδότηση απόσυρση-Verschrottungsprämie). Το επονομαζόμενο «φρένο του χρέους» που αποφασίστηκε το 2009 απέδειξε ότι οι αυξημένες κρατικές δαπάνες θα έπρεπε να αντιμετωπιστούν απλώς ως μια προσωρινή φάση.

Στην προσπάθεια καταπολέμησης της κρίσης του ευρώ, παρόλο που η κυρίαρχη δημοσιονομική και οικονομική πολιτική είχε ευθυγραμμιστεί ξανά με τις αρχές της προσφοράς, όπως έδειξαν καθαρά οι δημοσιονομικές πολιτικές και οι πολιτικές λιτότητας της ΕΕ, έγιναν ξεκάθαρες οι αντιφάσεις μεταξύ της νεοφιλελεύθερης πολιτικής της ΕΕ και εκείνων των νεοφιλελεύθερων στη Γερμανία που υπερασπίζονταν σφόδρα μια εθνική κυριαρχία. «Οι αντιπαραθέσεις για τη διαχείριση της κρίσης βάθυναν πολύ τις αντιθέσεις στο εσωτερικό των κυρίαρχων τάξεων, ειδικά της ΕΕ. Στις χώρες με πλεονασματικό ισολογισμό, η διαφωνία εντοπίζεται κυρίως στην κοινωνικοποίηση της ευθύνης του κρατικού χρέους των κρατών-μελών της Ευρωζώνης.»⁴⁵

Η διαφορά βρίσκεται, ουσιαστικά, στα εν πολλοίς αντικρουόμενα συμφέροντα: η ΕΕ και μαζί της, κατά κύριο λόγο, η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ) έχει τη συνολική εποπτεία της οικονομίας ολόκληρης της Ευρωζώνης. Παρά τη μεγάλη επιρροή που ασκεί η κυβέρνηση της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, η ΕΚΤ οφείλει να παραβλέπει τα ιδιαίτερα συμφέροντα του γερμανικού κεφαλαίου. Γι' αυτόν τον λόγο, οι εθνο-φιλελεύθεροι αντιμετωπίζουν σκεπτικιστικά τους έξωθεν του κράτους θεσμούς και προωθούν μια πολιτική σταθερότητας σε εθνικό πλαίσιο.

Βασικά, οι εταιρείες, στον καπιταλισμό, ανταγωνίζονται μεταξύ τους, παρόλο που μεγάλα τμήματα του κεφαλαίου οικοδομούν εδώ και δεκαετίες ένα είδος πολιτικής ενότητας, εκφράζοντας έτσι από κοινού τα συμφέροντά τους. Εν τω

44. Schreiner, Patrick (2015): Unterwerfung als Freiheit. Leben im Neoliberalismus. Köln: Papy Rosa, σελ. 8.

45. Prokla-Redaktion (2016) Der globale Kapitalismus im Ausnahmezustand. In: PROKLA 46 (4), S. 507-542, εδώ σελ. 524.

μεταξύ, οι επιμέρους ομαδοποιήσεις του κεφαλαίου διαφοροποιούνται όλο και περισσότερο, με αποτέλεσμα να εμφανίζονται αποκλίνοντα συμφέροντα.⁴⁶ Ειδικότερα, οι αντιθέσεις μεταξύ των ομίλων επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται στις ευρωπαϊκές και παγκόσμιες αγορές και των επιχειρήσεων, οι οποίες απευθύνονται περισσότερο σε τοπικές και περιφερειακές αγορές, αποτελούν για την ανάλυση του AfD σημαντικά στοιχεία.

Το παγκόσμιο κεφάλαιο μπορεί κατά κανόνα να είναι πιο ευέλικτο και να δρα σε πιο ευνοϊκές συνθήκες σε άλλες χώρες, περιοχές και ηπείρους. Στη βάση αυτών των διαφορετικών προϋποθέσεων προκύπτουν και τα αντικρουόμενα συμφέροντα. Έτσι, ένας όμιλος εξαγωγών επωφελείται από την ευρωπαϊκή εσωτερική αγορά καθώς και από το ιδιαίτερα φθινό ευρώ – αν συγκριθεί με το γερμανικό μάρκο –, αφού ενισχύει την ανταγωνιστικότητά του. Από την άλλη, μια εταιρεία που παράγει αποκλειστικά για την εγχώρια αγορά, της είναι αδιάφορο εάν τα εμπορεύματα πωλούνται σε ευρώ ή σε γερμανικό μάρκο.

Σπάνια συναντά κανείς κάποια σύγχρονη και διαφωτιστική μελέτη σχετικά με τις αντιθέσεις των διαφόρων ομαδοποιήσεων του κεφαλαίου. Μία εκ των λίγων τέτοιων μελετών υπήρξε αυτή των Frederic Heine και Thomas Sablowski· μελέτη που δημοσιεύθηκε το 2013. Οι ερευνητές ασχολήθηκαν με την «ευρωπαϊκή πολιτική του γερμανικού μπλοκ εξουσίας και των αντιφάσεών του», εντοπίζοντας κάποιες πρώτες ρωγμές σε αυτόν τον συνασπισμό εξουσίας. Θεμέλιο της ανάλυσής τους αποτέλεσαν οι διακρούξεις θέσεων και τα δελτία τύπου που εξέδωσαν οι επιχειρηματικές ενώσεις σχετικά με την πολιτική της κρίσης κατά το διάστημα μεταξύ του Οκτωβρίου του 2009 και του Ιουλίου του 2013. Οι οργανισμοί που αποτέλεσαν αντικείμενο της έρευνας ήταν οι οικογενειακές επιχειρήσεις (Familienunternehmer) και οι πρώην ενώ-

σεις αυτοαπασχολούμενων επιχειρηματιών (Arbeitsgemeinschaft Selbständiger Unternehmer - ASU). Οι οικογενειακές επιχειρήσεις υπήρξε η μόνη γερμανική ένωση, η οποία εναντιωνόταν στην πολιτική διάσωσης του ευρώ κατά τη διάρκεια της κρίσης του. Επιπλέον, ήταν αυτή που άσκησε αγωγή κατά του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθερότητας (ΕΜΣ) ενώπιον του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου και ζήτησε τον αποκλεισμό της Ελλάδας από την Ευρωζώνη.⁴⁷ Οι οικογενειακές επιχειρήσεις απαίτησαν «πενταετή ενίσχυση των δημοσιονομικών μέτρων», στράφηκαν ενάντια «σε οποιαδήποτε μορφή κοινής ευρωπαϊκής οικονομικής πολιτικής» και μεταχειρίστηκαν «μια κάπως δεξιά λαϊκιστική ρητορική».⁴⁸

Όμως, πώς προκύπτει αυτή η απόρριψη της πολιτικής διάσωσης του ευρώ; Οι Heine και Sablowski υποστηρίζουν ότι κάθε ενεργό μέρος αυτών των επιχειρήσεων έμνε εκτεθειμένο, λόγω του αυξανόμενου ανταγωνισμού που επέφερε η ενίσχυση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης· γεγονός που, μάλλον, απειλούσε τις οικογενειακές επιχειρήσεις και τους αυτοαπασχολούμενους επιχειρηματίες παρά τους ωφελούσε. «Ως εκ τούτου, αμφότεροι προσπαθούν να ανακόψουν αυτή την πορεία μέσω διαφόρων πολιτικών (και νομικών) παρεμβάσεων».⁴⁹

Απεναντίας, η ένωση των εταιρειών με διεθνή δραστηριότητα προσανατολίζεται προς την ευρωπαϊκή και εξω-ευρωπαϊκή αγορά. Αυτές οι επιχειρήσεις ευελπιστούν ότι, μέσω μιας ευρωπαϊκής νομισματικής ένωσης και μιας σταθερής ΕΕ, θα έχουν καλύτερες ευκαιρίες για μια παγκόσμια επέκταση. Επομένως, συντάσσονται με μια σκληρή πορεία λιτότητας και με τη βελτίωση των συνθηκών της θέσης τους, γεγονός που σημαίνει, επί παραδείγματι, «ελαστικοποιήσεις», περι-

46. Sablowski, Thomas (2008) Kapitalfraktionen. In: Historischkritisches Wörterbuch des Marxismus Band 7/I. Hamburg: Argument, σελ. 203-220.

47. Heine, Frederic / Sablowski, Thomas (2013): Die Europapolitik des deutschen Machtblocks und ihre Widersprüche. Eine Untersuchung der Positionen deutscher Wirtschaftsverbände zur Eurokrise. Berlin: Rosa Luxemburg Stiftung, σελ. 28.

48. Ό.π., σελ. 31

49. Ό.π., σελ. 31

ορισμό των εργασιακών δικαιωμάτων και μείωση των μισθών.⁵⁰

Μέχρι στιγμής δεν έχει συγκροτηθεί στη Γερμανία ένα διακριτό νεοφιλελεύθερο κόμμα με σαφή εθνική κατεύθυνση, παρά το γεγονός ότι ένας τέτοιος μορφής νεοφιλελευθερισμός προσπάθησε να ασκήσει επιρροή στα υπάρχοντα πολιτικά κόμματα (προπάντων στο CDU/CSU και στο FDP). Κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών, αυτό που παρακίνησε τους νεοφιλελεύθερους να εναντιωθούν στην πολιτική της κυβέρνησης ήταν η κριτική στο ευρώ και την πολιτική διάσωσης της ΕΕ. Ωστόσο, θα έπρεπε να παραδεχτούν ότι με το ευρώ επιτυγχάνεται μια νέα ποιότητα στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, η οποία δεν δύναται να ανακληθεί. Η κριτική των έκδηλα εθνικά προσανατολισμένων νεοφιλελεύθερων στην κυρίαρχη μορφή άσκησης της νεοφιλελεύθερης πολιτικής, η οποία έχει επίγνωση ότι μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο η γερμανική ηγεμονία είναι εφικτή μόνο στο πλαίσιο της Ευρώπης, συνδέθηκε αμέσως και πριν ακόμη την ίδρυση του AfD με τα ονόματα των Hans-Olaf Henkel και Bernd Lucke. Ο Lucke, άλλωστε, προσπάθησε, ακριβώς πριν την ίδρυση του κόμματος, να δημιουργήσει ένα δίκτυο εθνικο-νεοφιλελεύθερων οικονομολόγων.

Λίγο πριν τις ομοσπονδιακές εκλογές του 2005, ο Lucke μαζί με δύο συναδέλφους του, τους οικονομολόγους Thomas Straubhaar και Michael Funke, πήρε την πρωτοβουλία και δημοσιοποίησε το ενομαζόμενο «αίτημα του Αμβούργου». Αυτό το αίτημα συγκέντρωσε πάνω από 200 υπογραφές επιστημόνων και εναντιωνόταν σε εκείνα τα οικονομικά προγράμματα που επιδίωκαν να αυξήσουν τη συνολική ζήτηση μέσω της διεύρυνσης των δημοσίων δαπανών. Αντ' αυτού, συνηγορούσαν υπέρ της πτώσης του κόστους εργασίας όπως και υπέρ ενός αυστηρού σχεδίου λιτότητας.⁵¹

50. Ό.π., σελ.32

51. Funke, Michael / Lucke, Bernd / Straubhaar, Thomas (2005): Hamburger Appell. https://www.wiso.uni-hamburg.de/fileadmin/wiso_vwl_iwk/paper/appell.pdf [22.12.2014].

Πολλοί από εκείνους που υπέγραψαν το αίτημα ήταν επίσης μέλη της «Ολομέλειας των Οικονομολόγων», η οποία είχε ιδρυθεί τον Σεπτέμβριο του 2010 από τον Lucke. Ο ίδιος κύκλος, μέσω μιας δήλωσης που κατέθεσε τον Φεβρουάριο του 2011, εναντιώθηκε στο σχέδιο των υπουργών Οικονομικών της Ευρώπης, οι οποίοι ήθελαν να ιδρύσουν έναν μόνιμο μηχανισμό διάσωσης, επεκτείνοντας έτσι την προστατευτική ασπίδα διάσωσης του ευρώ. Απέρριπταν ρητά μια κοινωνικοποίηση (Vergemeinschaftung) των χρεών εκείνη τη χρονική στιγμή, προπαντός όσον αφορούσε το ζήτημα της Ελλάδας. Ακολούθησαν κι άλλες αναλύσεις του Lucke στην εφημερίδα *Frankfurter Allgemeine Zeitung (FAZ)*, οι οποίες ενίσχυαν αυτή τη θέση. Προφανώς, η τακτική που ακολουθούσε ήταν να επηρεάσει και να πείσει σε επίπεδο δημοσίου διαλόγου τη μαυρο-κίτρινη ομοσπονδιακή κυβέρνηση.

Το φθινόπωρο του 2011, πολλοί οικονομολόγοι –μεταξύ αυτών και ο Lucke– υποστήριξαν, μέσω μιας ανοιχτής επιστολής την απόφαση των μελών του *Ελεύθερου Δημοκρατικού Κόμματος (FDP)* περί της συνέχισης της διάσωσης του ευρώ. Κατά την άποψη αυτών των οικονομολόγων, οι οποίοι αντιτάσσονταν στην αντίληψη της Ευρωζώνης ως μιας «ένωσης ευθύνων», η απόφαση αυτή, εισηγητής της οποίας ήταν ο Frank Schäffler, είχε πάει χαμένη. Ύστερα από αυτό, ο τόνος έναντι της μαυρο-κίτρινης κυβέρνησης έγινε οξύτερος. Ακολούθησαν κι άλλα κείμενα, κυρίως στην *FAZ* και την *Welt*, και ιδρύθηκε ξανά τον Φεβρουάριο του 2012 μια «ένωση διαμαρτυρίας» με κύριο εμπνευστή τον Lucke. Μαζί του ήταν ο Henkel και ο Schäffler.

Όλες αυτές οι απόψεις που εκφράζονταν μέχρι το καλοκαίρι του 2010 κυρίως από τους εθνικο-νεοφιλελεύθερους, επηρέασαν και έγιναν, ως ένα σημείο, αποδεκτές, ακόμα και από τα κόμματα της κυβέρνησης CDU/CSU και FDP. Τόσο η εμπλοκή των μέσων ενημέρωσης με τη μορφή συνεντεύξεων, μελετών και, ακόμη περισσότερο, ανοιχτών επιστολών, όσο και η απόφαση των μελών του FDP, είχαν ως στόχο τους να παρέμβουν και να

μεταπέισουν τα υπάρχοντα κυβερνώντα κόμματα σχετικά με την πορεία τους στην ευρωπαϊκή πολιτική.

Οι προοπτικές φαίνονταν εκείνη την ιστορική στιγμή κάθε άλλο παρά κακές. Ακόμη και η όψιμη απαίτηση του AfD για μια ευέλικτη νομισματική ένωση και με τη σχετικά ελεγχόμενη αποπομπή της Ελλάδας από τη ζώνη του ευρώ, συζητήθηκε αναμφισβήτητα στους κόλπους του μαυρο-κίτρινου συνασπισμού. Η ίδια η Καγκελάρια, μιλώντας στην Ομοσπονδιακή Βουλή, αναφέρθηκε τον Μάρτιο του 2010 σε μια ενδεχόμενη αναθεώρηση των ευρωπαϊκών συνθηκών για τον αποκλεισμό μιας χώρας από τη ζώνη του ευρώ. Το καλοκαίρι του 2012, ο πρόεδρος του FDP και εν ενεργεία αντι-καγκελάρια Philipp Rösler έγινε πιο σαφής και ενθάρρυνε την Ελλάδα –υποστηρίζοντας τακτικά μέσω της εφημερίδας *Bild*– να αποχαιρέτησε την Ευρωζώνη. Η Ελλάδα βρέθηκε πραγματικά στο σημείο λίγο πριν την πτώχευση, καθώς οι επιτόκια των κρατικών ομολόγων είχαν εκτοξευθεί στα ύψη. Βέβαια, αυτές οι προσπάθειες του Rösler τον Ιούλιο και τον Αύγουστο του 2012 θα πρέπει να θεωρηθούν, εκ των υστέρων, τακτικοί ελιγμοί, καθώς ακόμη και ο πρόεδρος του FDP γνώριζε ότι η ΕΚΤ δεν θα επέτρεπε την έξοδο της Ελλάδας από το ευρώ.

Επομένως, το καλοκαίρι του 2012 οι ουσιαστικές θέσεις, τις οποίες εκπροσώπουν οι εθνικο-νεοφιλελεύθεροι, αποτέλεσαν αντικείμενο συζήτησης. Όμως, οι ελπίδες του Lucke και των συναδέλφων του, σύμφωνα με τις οποίες η κυβέρνηση θα ακολουθούσε τις δικές τους παραινέσεις, συρρικνώνονταν όλο και περισσότερο.

Στις 29 Ιουνίου το γερμανικό κοινοβούλιο ενέκρινε τον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Σταθερότητας (ESM), γεγονός που σηματοδοτούσε μια πικρή ήττα για τον Frank Schäffler και την πτέρυγά του εντός του FDP. Αλλά τα πράγματα εξελίχθηκαν ακόμη χειρότερα: Μερικές μέρες αργότερα ο πρόεδρος της ΕΚΤ, Mario Draghi, ανακοίνωσε έναν νέο τρόπο αγοράς κρατικών ομολόγων. Έτσι, η ΕΚΤ αποφάσισε, στις 2 Αυγούστου του 2012, να επαναγοράσει, από τους επενδυτές της επονομαζόμενης

δευτερογενούς αγοράς, κρατικά ομόλογα εκείνων των χωρών της Ευρωζώνης που διατηρούσαν υψηλά επιτόκια. Η 27μελής συμβουλευτική επιτροπή της ΕΚΤ συμφώνησε με μόνη τη διαφωνία του Γερμανού εκπροσώπου.⁵² Παρόλο που η Γερμανία διαδραματίζει κυρίαρχο ρόλο στο πλαίσιο της ΕΕ και της ΕΚΤ, η γερμανική κυβέρνηση όφειλε να προσαρμοστεί στην πορεία της ΕΚΤ.

Ο θρυλικός λόγος του Wolfgang Schäuble, στα μέσα του Οκτωβρίου του 2012, στο Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Γερμανίας-Σιγκαπούρης («*H Ελλάδα δεν θα χρεοκοπήσει!*») και η επακόλουθη ομολογία του ότι η Ελλάδα δεν πρόκειται να αποπεμφθεί από την νομισματική ένωση, σηματοδότησε την ολοκλήρωση της νέας στρατηγικής της ΕΚΤ σε σχέση με τα επιτόκια. Ήδη από τον Αύγουστο και τον Σεπτέμβριο, ήταν φανερό ότι η υπόθεση της αποπομπής της Ελλάδας είχε τελειώσει και ότι με την υφιστάμενη κυβέρνηση δεν γινόταν να επικρατήσει το αίτημα για μια ευέλικτη νομισματική ένωση.

Ο Lucke και οι συνεργάτες του θα έπρεπε να είχαν συνειδητοποιήσει ότι η τακτική επηρεασμού του κυβερνητικού συνασπισμού και του FDP μέσω δημόσιας πίεσης είχε αποτύχει. Ιδιαίτερα από το FDP, το οποίο παραδοσιακά βρισκόταν κοντά στις επιχειρήσεις, δεν είχε να περιμένει κανείς τίποτε άλλο. Ο Schäffler είχε τολμήσει πολύ περισσότερα από αυτά που μπορούσε και είχε αποτύχει. Επιπλέον, γινόταν όλο και πιο απίθανο για το FDP να ενταχθεί στο γερμανικό κοινοβούλιο μετά τις εκλογές του 2013.

Αντιδραστική εξέγερση στην «κοινωνία της παρακμής»

Η αυξανόμενη δυσαρέσκεια του λαού έναντι της ισχύουσας μορφής του καπιταλισμού μπορεί να ερμηνευθεί ως μία περαιτέρω συνέπεια της κρίσης του νε-

52. Stütze, Ingo (2013): Austerität als politisches Projekt. Von der monetären Integration Europas zur Eurokrise. Münster: Westfälisches Dampfboot, σελ. 333.

οφιλελευθερισμού. Το Ινστιτούτο δημοσκοπήσεων Allensbach διενήργησε μια έρευνα το 2012, στα πλαίσια του κινήματος Occupy Wall Street, σχετικά με τις νοσηματοδοτήσεις του όρου *καπιταλισμός* και συνέκρινε τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας με εκείνα μιας αντίστοιχης έρευνας του 1992. Το 1992, ο καπιταλισμός ήταν πιο θετικά φορτισμένος από ό,τι το 2012. Το 1992, το 48% των ερωτηθέντων συνέδεαν τον καπιταλισμό με την «ελευθερία», ενώ το 2012 μόνο το 27%. Το 69% συνέδεε, το 1992, τον καπιταλισμό με την «πρόοδο» ενώ το 2012 μόνο το 38%. Αντίθετα, η σύνδεση του καπιταλισμού με την «εκμετάλλευση» αυξήθηκε από 66% σε 77%. Επίσης, σε αυτή την έρευνα του Ινστιτούτου Allensbach, διαπιστώθηκε ότι το 70% των ερωτηθέντων πιστεύει ότι οι διαφορές εισοδήματος είναι πολύ μεγάλες, το 65% θεωρεί ως σοβαρό κίνδυνο την κοινωνική παρακμή και το 50% πιστεύει ότι η οικονομία της αγοράς ενισχύει τον εγωισμό και τον ανταγωνισμό⁵³.

Έτσι, ενώ η αποδοχή του καπιταλισμού από τον λαό τείνει να μειώνεται, αυξάνεται η ανισότητα μεταξύ πλουσίων και φτωχών σε παγκόσμιο επίπεδο, γεγονός που στη Γερμανία έχει γίνει εμφανές. Το γερμανικό Ινστιτούτο Οικονομικών Ερευνών (DIW) φτάνει στο συμπέρασμα ότι μεταξύ 2000 και 2012, το πραγματικά διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών αυξήθηκε κατά 5%, αλλά, εν τέλει, πολύ λίγοι/ες επωφελούνται από αυτό: *«Ενώ το πραγματικό εισόδημα της ελίτ του 10% αυξήθηκε κατά περισσότερο από 15%, έμεινε στάσιμο στα μεσαίου εισοδήματος στρώματα και είχε φθίνουσα κατεύθυνση στα χαμηλότερα εισοδηματικά κλιμάκια. Ως αποτέλεσμα, η ανισότητα των εισοδημάτων των νοικοκυριών στη Γερμανία αυξήθηκε κατακόρυφα μέχρι το 2005 και από τότε έχει παραμείνει στάσιμη σε αυτό το υψηλό επίπεδο»*⁵⁴. Πα-

ράλληλα με την εξέλιξη αυτή, σύμφωνα με το DIW, ο κίνδυνος φτώχειας έχει αυξηθεί μεταξύ 2000 και 2009, ενώ οι άνθρωποι μεταξύ 25 και 35 ετών απειλούνται όλο και περισσότερο από τη φτώχεια.⁵⁵

Επίσης, αυξάνεται η διαφορά του μεγέθους των περιουσιών. Το DIW εκτιμά το μερίδιο του πλουσιότερου 1% του πληθυσμού αποτελεί το ένα τρίτο επί του καθαρού ενεργητικού του συνόλου των ιδιωτικών νοικοκυριών στη Γερμανία. Το πλουσιότερο 10% της κοινωνίας κατέχει το 63 -74% των συνολικών καθαρών περιουσιακών στοιχείων.⁵⁶ Ο συντελεστής Gini⁵⁷ (δείκτης άνισης κατανομής εισοδήματος) δείχνει ότι εντός της Ευρωζώνης η μεγαλύτερη περιουσιακή ανισότητα παρατηρείται στη Γερμανία.⁵⁸

Οπότε, η υποκειμενική δυσaréσκεια για τον καπιταλισμό έχει έτσι μια πραγματική βάση· το γεγονός ότι η ψαλίδα ανάμεσα στους φτωχούς και τους πλούσιους μεγαλώνει συνεχώς. Αυτό δείχνει ότι η «χρυσή εποχή» του καπιταλισμού έχει παρέλθει, ή όπως αναφέρει ο ιστορικός Eric Hobsbawm, ότι η φάση οικονομικής ευημερίας των «δυτικών» κρατών αποτελεί παρελθόν.⁵⁹ Την ίδια στιγμή, το ποσοστό κέρδους βυθίζεται παγκοσμίως.⁶⁰

mut bedroht. In: DIW Wochenbericht 25/2015, σελ. 571585, εδw σελ. 571.

55. Ό.π.

56. Westermeier, Christian / Grabka, Markus M. (2015): Große statistische Unsicherheit beim Anteil der TopVermögenden in Deutschland. In: DIW Wochenbericht 7/2015, σελ. 123132, εδw σελ. 123.

57. Μέσω του συγκεκριμένου συντελεστή καθίσταται δυνατή η σύγκριση της ανισότητας του πλούτου σε διάφορες χώρες: Σε μία κλίμακα από το 0 έως το 1, όσο η τιμή πλησιάζει στο 1, τόσο μεγαλύτερη είναι η ανισότητα.

58. Το 2012, ο συντελεστής Gini έφτασε το 0,78 στη Γερμανία, όταν στη Γαλλία κυμάνθηκε στο 0,68 και στην Ιταλία στο 0,61. Στη Γερμανία, η τιμή του συντελεστή, σε σχέση με το έτος 2002, ανέβηκε. Vgl. Grabka, Markus M. / Westermeier, Christian (2014): Anhaltende hohe Vermögensungleichheit in Deutschland. In: DIW Wochenbericht 9/2014, σελ. 151164, εδw σελ. 151, 153.

59. Hobsbawm, Eric (1995): Das Zeitalter der Extremen. Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts. München, Wien: Hanser, σελ. 285ff.

60. Nachtwey, Oliver (2016): Die Abstiegsge-

53. Köcher, Renate (2012): Das Unbehagen am Kapitalismus. In: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 22.2.2012, σελ. 5.

54. Goebel, Jan / Grabka, Markus M. / Schröder, Carsten (2015): Einkommensungleichheit in Deutschland bleibt weiterhin hoch – junge Alleinlebende und Berufseinsteiger sind zunehmend von Ar-

Η μεταπολεμική περίοδος χαρακτηρίστηκε από ευρεία αποδοχή του δημοκρατικού κοινοβουλευτισμού, από την ύπαρξη ισχυρών συνδικάτων και από το πολύ χαμηλό ποσοστό ανεργίας. Αλλά ακόμη και εκείνη την εποχή ό,τι έλαμπε δεν ήταν χρυσός, γιατί ακόμη και αν η κενσσιανή οικονομική πολιτική άμβλυσε την οικονομική ανισότητα μεταξύ των τάξεων, οι διακρίσεις σε βάρος των μεταναστών και των γυναικών συνέχισαν να υφίστανται.⁶¹ Οι αποτυχημένες νεοφιλελεύθερες προσπάθειες, μέσω της απορύθμισης της αγοράς και της ιδιωτικοποίησης, να ανοίξουν νέες αγορές και να σταθεροποιηθεί ή να ανανεωθεί η ανάπτυξη, οδήγησαν στο να αυξηθεί η πίεση στη μισθωτή εργασία και στη συνεχή μείωση των μισθών. Η δε καθιέρωση της ελαστικοποίησης της εργασίας αύξησε τον ανταγωνισμό μεταξύ των μισθωτών.⁶²

Ταυτόχρονα, η θέση των αποκαλούμενων μειονοτήτων άλλαξε. Ακόμα και αν οι μετανάστες είχαν λιγότερες ευκαιρίες σταδιοδρομίας από τους λευκούς της μεσαίας τάξης, τις τελευταίες δεκαετίες αξίζει να σημειωθεί μια βελτίωση της κοινωνικής τους θέσης.

Ο Oliver Nightwey αναφέρεται στο βιβλίο του *Η παρακμή της κοινωνίας* στις διαδικασίες οπισθοδρομικού εκσυγχρονισμού: «*Συνδέουν συχνά την κοινωνική χειραφέτηση με την οικονομική απορύθμιση. Ορίζονται, μεταξύ ομάδων με διαφορετικό σεξουαλικό προσανατολισμό, μεταξύ των φύλων και, σε ορισμένες περιπτώσεις, ακόμα και μεταξύ εθνών γίνεται η κοινωνία πιο ισότιμη και χωρίς αποκλεισμούς, ενώ, η ισότητα, σε κάθετη δομή, συνοδεύεται από οικονομικές ανισότητες.*»⁶³

Ταυτόχρονα, εντείνεται η επισφάλεια στις σχέσεις εργασίας. Συμβάσεις περιορισμένου χρόνου, με χαμηλή αμοιβή και με έλλειψη νομικής προστασίας, κυριαρχούν στην αγορά εργασίας, γεγονός,

βέβαια, που δεν αφορά μόνο τμήματα της εργατικής τάξης. Σύμφωνα με τον Γάλλο κοινωνιολόγο Robert Castel, αυτή η «αναβαθμισμένη μορφή επισφάλειας» αφορά και τους εξειδικευμένους εργαζόμενους.⁶⁴

Πολλές μελέτες αποδεικνύουν ότι τα μεσαία στρώματα συρρικνώνονται. Μια κοινή έρευνα του ιδρύματος Bertelsmann, του DIW και του πανεπιστημίου της Βρέμης το 2012 καταλήγει στο συμπέρασμα ότι από το 1997 το ποσοστό της «μεσαίας τάξης» στο σύνολο της κοινωνίας μειώθηκε από 65% σε 58%. Ως μεσαία τάξη θεωρούνται όλοι/ες αυτοί/ές των οποίων το εισόδημα ξεπερνά από 70% έως 150% το μέσο εισόδημα. Τα χαμηλά και χαμηλότερα οικονομικά στρώματα έχουν αυξηθεί κατά 4 εκατομμύρια.

Στη θέση της οικονομικής ανόδου που χαρακτήριζε την κοινωνική κινητικότητα της προηγούμενης εποχής, εμφανίζεται τώρα ο κίνδυνος της οικονομικής πτώσης. Στο δε εσωτερικό της μεσαίας τάξης έχει αυξηθεί, τα τελευταία δέκα χρόνια, η ανησυχία για την οικονομική της κατάσταση.⁶⁵ Έτσι, σε τμήματα της μεσαίας τάξης προέκυψε, στη βάση αυτών των εξελίξεων, μια διάχυτη απόρριψη του υπάρχοντος και μια εμμονική προσπάθεια προάσπισης των προνομίων τους.

Ένα μείγμα, λοιπόν, μεταδημοκρατικής δυσφορίας και απροθυμίας χαρακτηρίζει τα δυσαρεστημένα «μεσαία στρώματα». Αν και η κίνσή τους προς τα δεξιά δεν γίνεται αυτόματα, αποτελεί, τελικά, μια αντιδραστική στροφή, προϊόν της πολιτικής δυσαρέσκειας και των κοινωνικών

64. Castel, Robert (2009): Die Wiederkehr der sozialen Unsicherheit. In: Castel, Robert / Dörre, Klaus (Hg.): Prekarität, Abstieg, Ausgrenzung. Die soziale Frage am Beginn des 21. Jahrhunderts. Frankfurt/Main: Campus, σελ. 21- 34, εδώ σελ. 32.

65. Έρευνα του Ιδρύματος Bertelsmann για το 2012: *Η μεσαία τάξη συρρικνώνεται εδώ και 15 χρόνια* Bertelsmann Stiftung (2012): Mittelschicht schrumpft seit 15 Jahren. <https://www.bertelsmannstiftung.de/de/unsereprojekte/wirtschaftlichedynamikundbeschaeftigung/projektnachrichten/mittelschichtschumpftseit15jahren> [22.12.2014].

sellschaft. Über das Aufbegehren in der regressiven Moderne. Berlin: Suhrkamp, σελ. 4770

61. Ό.π., σελ. 40.

62. Ό.π., σελ. 98-107.

63. Ό.π., σελ. 11.

απειλών που βιώνουν αυτά τα στρώματα και σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί νόμο της φύσης. Είναι, επίσης, πιθανό αυτή η δυσαρέσκεια να οδηγήσει σε ισχυρότερη πόλωση και ενισχύει την Αριστερά, όπως παρατηρείται, εν μέρει, στις χώρες της Νότιας Ευρώπης. Στις ευρωεκλογές του 2014, η Δεξιά δεν μπόρεσε να επωφεληθεί από αυτή την κοινωνική δυσαρέσκεια, ακόμη και στις χώρες όπου η κρίση έχει αφήσει τα βαθύτερα ίχνη της. Εκτός από την Ελλάδα –εδώ εμφανίστηκε η νεοφασιστική «Χρυσή Αυγή» με 9,3%– τα δεξιά κόμματα των νοτιοευρωπαϊκών «χωρών της κρίσης» (Ισπανία και Πορτογαλία) δεν πήραν περισσότερες ψήφους σε σύγκριση με τις εκλογές πριν από πέντε χρόνια. Η αριστερή συμμαχία του ΣΥΡΙΖΑ πήρε το 26,6% των ψήφων στην Ελλάδα – άνοδος άνω των 20 ποσοστιαίων μονάδων. Στην Ισπανία, η Ενωμένη Αριστερά ανέβηκε σημαντικά. Επιπλέον, μέσα από το κίνημα των «αγανακτισμένων» και των πολύμηνων καταλήψεων των πλατειών το 2011, προέκυψε το νέο κόμμα «Podemos», το οποίο στην πρώτη του συμμετοχή στις εθνικές εκλογές έλαβε το ποσοστό του 8%.⁶⁶

Πρώτα απ' όλα, η βάση των «Podemos», όπως και του ΣΥΡΙΖΑ, αποτελείται κατά μεγάλο μέρος από κοινωνικές ομάδες που ανήκαν πολιτικά στο κέντρο και των οποίων τα νεότερα και υψηλά εξειδικευμένα μέλη υποστήριζαν τη δημοκρατία.

Στη Γερμανία, τα πράγματα είναι διαφορετικά αυτή τη στιγμή. Εδώ ήταν το AfD που αναφερόταν στην κρίση του κοινωνικού κράτους και την απειλή της παρακμής, παρουσιάζοντάς τα μέσα από ένα αντιδραστικό πρίσμα και μια υπερσυντηρητική ρητορική.

Ήδη στα χρόνια πριν από την ίδρυση του AfD, οι κοινωνικοί επιστήμονες είχαν πολλές φορές δηλώσει ότι ο αυταρχισμός και ο ρατσισμός θα εξαπλωθούν και ότι υπάρχει μια στροφή της κοινωνίας προς τα δεξιά.

Μια μακροχρόνια μελέτη, δημοσιευμένη το 2010, έδειξε σαφή αύξηση της υιο-

θέτησης υποτιμητικών και μισάνθρωπων θέσεων απέναντι στις διάφορες αδύναμες κοινωνικές ομάδες, φαινόμενο που παρατηρήθηκε, κυρίως, σε υψηλότερα εισοδηματικά στρώματα.⁶⁷ Οι ερευνητές μίλησαν εδώ για μια «ακαλλιέργητη αστική τάξη». Υπήρχαν πολλές ενδείξεις, ως αποτέλεσμα των οικονομικών και κοινωνικών επιπτώσεων της κρίσης, για ένα αίσθημα ανασφάλειας που καταλάμβανε την αστική τάξη,⁶⁸ η οποία, ως εκ τούτου, άρχισε να αναφέρεται σε δήθεν άχρηστους ανθρώπους αλλά και να είναι εχθρική απέναντι στο Ισλάμ.⁶⁹

Τον Νοέμβριο του 2014, μια μελέτη του Andreas Zick και της Anna Klein επεσήμανε ότι ένα τμήμα της μεσαίας τάξης υποστηρίζει τον εξτρεμισμό της ελεύθερης αγοράς.⁷⁰ Τρία στοιχεία χαρακτηρίζουν, κατά τους δύο ερευνητές, αυτό το τμήμα της μεσαίας τάξης: Πρώτον, το ιδεολόγημα της επιδίωξης υψηλών επιδόσεων γίνεται καθολική κοινωνική πεποίθηση. Για παράδειγμα, το 56% των ερωτηθέντων δηλώνει ότι οι ίδιοι οι άνθρωποι είναι υπεύθυνοι για τις αποτυχίες τους. Η δεύτερη διάσταση είναι η ιδεολογία του ανταγωνισμού, σύμφωνα με την οποία η κοινωνική πρόοδος προκύπτει μέσω του ανταγωνισμού. Τρίτον, η χρήση οικονομικών κριτηρίων για την αξιολόγηση των ατόμων και των πληθυσμιακών ομάδων.

Αν και μόνο ένας στους έξι ερωτηθέντες αποδέχεται και τα τρία αυτά στοιχεία,⁷¹ είναι ενδιαφέρον ότι αυτοί που τα αποδέχονται, διακατέχονται συχνά από ένα άγχος απώλειας των κεκτημένων τους. «*Το αίσθημα της ενδεχόμενης απώ-*

67. Heitmeyer, Wilhelm (Hg.) 2010: Deutsche Zustände. Folge 9. Berlin: Suhrkamp. Presseinformation zur Präsentation der Langzeituntersuchung Gruppenbezogene Menschenfeindlichkeit. http://www.unibielefeld.de/ikg/Pressehandout_GMF_2010.pdf, σελ. 15 [22.12.2014].

68. Ό.π.

69. Ό.π.

70. Zick, Andreas / Klein, Anna (2014): Fragile Mitte – Feindselige Zustände. Rechtsextreme Einstellungen in Deutschland 2014. Bonn: J.H.W. Dietz, σελ. 106.

71. Ό.π., σελ.110.

λειας, λόγω των τρεχουσών εξελίξεων στην Ευρώπη, ενισχύεται από την πολιτική τυφλή προσαρμογή του συστήματος στις απαιτήσεις της αγοράς».⁷² «Το κόμμα AfD γίνεται το πολιτικό φερέφωνο αυτής της υπάρχουσας λαϊκής αντιδραστικής δυναμικής και φαίνεται να χειραγωγεί αυτό το ρεύμα οικονομικού μισανθρωπισμού. Από την άλλη, οι άνθρωποι που συμφωνούν με τα επιχειρήματα του AfD είναι αυτοί που υποστηρίζουν ένθερμα την υποταγή στις ανάγκες της αγοράς.»⁷³

Το γεγονός ότι αυτή η πληθυσμιακή ομάδα θεωρεί ότι αντιπροσωπεύεται από το AfD δεν είναι παράλογο, όπως εύστοχα αναφέρουν ο David Bebnowski και η Lisa Julika Förster σε μια δημοσιευμένη έρευνά τους τον Μάιο του 2014. Η επιτυχία του AfD ήταν αποτέλεσμα της «εντατικοποίησης του ανταγωνισμού» κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Πολιτικά μέτρα, όπως για παράδειγμα η Ατζέντα 2010 για την «ευελιξία» της γερμανικής αγοράς εργασίας, επιτάχυναν τη διάλυση των μεσαίων στρωμάτων και προετοίμασαν, όπως περιγράφεται παραπάνω, το έδαφος για την εμφάνιση και την ενίσχυση του AfD. Το παράδοξο, όμως, έγκειται στο γεγονός ότι το AfD επιδιώκει να αντιμετωπίσει τους υλικούς φόβους των μεσαίων στρωμάτων με περαιτέρω εντατικοποίηση του ανταγωνισμού.⁷⁴ [...]

Στις αρχές του 2010, ο τότε ομοσπονδιακός υπουργός Εξωτερικών, Guido

Westerwelle, παραπονέθηκε ότι κανείς δεν σκέφτεται τα μεσαία στρώματα και ότι, αντ' αυτού, οι πολιτικοί υπόσχονται στο λαό «ευημερία χωρίς κόπο»⁷⁵. Παρόμοια επιχειρήματα εξέφρασε ο φιλόσοφος Peter Sloterdijk. Τον Ιούνιο του 2009, ο Sloterdijk έγραψε στη FAZ ένα άρθρο με το οποίο καλούσε σε μια «επανάσταση ενάντια στη γενναιοδωρία»· μια επανάσταση που θα έθετε ως στόχο της την παρεμπόδιση της αντιστροφής των σχέσεων εκμετάλλευσης.

Στην αρχαιότητα, υποστήριζε ο Sloterdijk οι πλούσιοι ζούσαν εις βάρος των φτωχών, ενώ στη σύγχρονη εποχή, οι μη παραγωγικοί άνθρωποι ζουν, εμμέσως, εις βάρος των παραγωγικών.⁷⁶

Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να ισχυριστούμε ότι ένα τμήμα της «μεσαίας τάξης» μοιάζει κατά τη διάρκεια της κρίσης με εκείνον τον ποδηλάτη που περιέγραψε ο Kurt Tucholsky πριν περίπου 100 χρόνια: «Δουλοπρεπώς και γνάτος σεβασμό ανυψώνεται στα ουράνια, αλλά με στόμφο και πομπώδη διάθεση καταρρακώνεται»⁷⁷· αυτό το γλαφυρό παράδειγμα καταδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο τα πραγματικά ερωτήματα λαμβάνουν αντιδραστικές απαντήσεις. **T**

75. Westerwelle, Guido (2010): Hartz IV und die Frage, wer das alles zahlt: Vergesst die Mitte nicht! In: Die Welt, 11.2.2010

76. Sloterdijk, Peter (2009): Die Revolution der gebenden Hand. In: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 10.6.2009.

77. Tucholsky, Kurt (1958): ...ganz anders. Berlin: Verlag Volk und Welt, σελ. 155.

72. Ό.π., σελ. 111.

73. Ό.π., σελ. 118.

74. Ό.π., σελ. 31.

b

Agnoli, Johannes (1967): Die Transformation der Demokratie. Berlin: Voltaire

Bebnowski, David / Förster, Lisa Julika (2014): Wettbewerbspopulismus. Die Alternative für Deutschland und die Rolle der Ökonomen. Frankfurt/Main: Otto Brenner Stiftung

Berg, Anja / Zorn, Tanya (2016): One Solution: Feminism! In: analyse & kritik Nr. 617. http://www.akweb.de/ak_s/ak616/22.htm [8.7.2016]

Birnbaum, Robert (2016): Merkels Demoskop. [<http://www.tagesspiegel.de/themen/agenda/wahlfoschermatthias-jungmerkelsdemoskop/13759320.html>] [12.7.2016]

Castel, Robert (2009): Die Wiederkehr der sozialen Unsicherheit. In: Castel, Robert / Dörre, Klaus (Hg.): Prekarität, Abstieg, Ausgrenzung. Die soziale Frage am Beginn des 21. Jahrhunderts. Frankfurt/Main: Campus, S. 21-34

Crouch, Colin (2008):

Postdemokratie. Frankfurt/Main: Suhrkamp.

Friedrich, Sebastian (2011): Rassismus in der Leistungsgesellschaft. Einleitung. In: Friedrich, Sebastian (Hg.): Rassismus in der Leistungsgesellschaft. Analysen und kritische Perspektiven zu den rassistischen Normalisierungsprozessen der »Sarrazindebatte«. Münster: Edition Assemblage

Friedrich, Sebastian (2012):

- Sprung nach links? Zu den jüngsten Wendungen im FAZ-Feuilleton. In: DISS Journal Nr. 23, S. 35-37
- Friedrich, Sebastian** (2014): Hoffnung aus dem Süden. In: analyse & kritik, 17.6.2014.
- Fukuyama, Francis** (1992): The End of History and the Last Man. New York u.a.: Free Press.
- Funke, Michael / Lucke, Bernd / Straubhaar, Thomas** (2005): Hamburger Appell. https://www.wiso.uni-hamburg.de/fileadmin/wiso_vwl_iwkw/paper/appell.pdf [22.12.2014]
- Gauland, Alexander** (2002): Anleitung zum Konservativsein. Stuttgart, München: Deutsche Verlags-Anstalt
- Grabka, Markus M. / Westermeier, Christian** (2014): Anhaltende hohe Vermögensungleichheit in Deutschland. In: DIW Wochenbericht 9/2014, S. 151-164
- Gramsci, Antonio** (2012/1929): Gefängnishefte, Bd. 3. Hamburg: Argument Verlag, S. 354.
- Goebel, Jan / Grabka, Markus M. / Schröder, Carsten** (2015): Einkommensungleichheit in Deutschland bleibt weiterhin hoch – junge Alleinlebende und Berufseinsteiger sind zunehmend von Armut bedroht. In: DIW Wochenbericht 25/2015, S. 571-585
- Hark, Sabine / Villa, Paulalrene** (2015): »Anti-Genderismus« – Warum dieses Buch? In: Hark, Sabine / Villa, Paulalrene (Hg.): Anti-Genderismus. Sexualität und Geschlecht als Schauplätze aktueller politischer Auseinandersetzungen. Bielefeld: Transcript
- Harvey, David** (2007): Kleine Geschichte des Neoliberalismus. Zürich: Rotpunktverlag
- Heine, Frederic / Sablowski, Thomas** (2013): Die Europapolitik des deutschen Machtblocks und ihre Widersprüche. Eine Untersuchung der Positionen deutscher Wirtschaftsverbände zur Eurokrise. Berlin: Rosa Luxemburg Stiftung, S. 28-48
- Heitmeyer, Wilhelm** (Hg.) 2010: Deutsche Zustände. Folge 9. Berlin: Suhrkamp.
- Herman, Eva** (2006): Das EvaPrinzip. Für eine neue Weiblichkeit. München/Zürich: Pend
- Hobsbawm, Eric** (1995): Das Zeitalter der Extreme. Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts. München, Wien: Hanser, S. 285f
- Jung, Matthias** (2015): Notwendige Modernisierung. Warum Parteien sich damit so schwertun. In: Die Politische Meinung Nr. 530, S. 12-16
- Jung, Matthias** (2015): Die AfD als Chance für die Union. Die Union muss sich der politischen Mitte weiter annähern. In: Politische Studien Nr. 460, S. 47-57
- Kahrs, Horst** (2014): Leistung ist ihr Lieblingswort. In: analyse & kritik, 14.10.2014, S. 28-43
- Kirchheimer, Otto** (1965): Der Wandel des westdeutschen Parteiensystems. In: Politische Vierteljahresschrift (6) 1
- Köcher, Renate** (2012): Das Unbehagen am Kapitalismus. In: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 22.2.2012, S. 5.
- Lent, Lilly / Trumann, Andrea** (2015): Kritik des Staatsfeminismus. Oder: Kinder, Küche, Kapitalismus. Berlin: Bertz + Fischer.
- Merkel, Wolfgang** (Hg.) (2015): Demokratie und Krise. Zum schwierigen Verhältnis von Theorie und Praxis. Wiesbaden: Springer.
- Nachtwey, Oliver** (2016): Die Abstiegsgesellschaft. Über das Aufbegehren in der regressiven Moderne. Berlin: Suhrkamp, S. 47-70.
- Reinfeldt, Sebastian** (2013): »Wir für Euch«. Die Wirksamkeit des Rechtspopulismus in Zeiten der Krise. Münster: Unrast, S. 33-39
- Rosenbrock, Hinrich** (2012): Die antifeministische Männerrechtsbewegung. Denkweisen, Netzwerke und OnlineMobilisierung, 2. Auflage. Berlin: Heinrich Böll Stiftung.
- Sarrazin, Thilo** (2010): Deutschland schafft sich ab. Wie wir unser Land aufs Spiel setzen. München: Deutsche Verlags-Anstalt
- Sablowski, Thomas** (2008) Kapitalfraktionen. In: Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus Band 7/I. Hamburg: Argument, S. 203-220.
- Schirmacher, Frank** (2011): Ich beginne zu glauben, dass die Linke recht hat. In: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 14.8.2011, S. 17.
- Schirmacher, Frank** (2011): Demokratie ist Ramsch. In: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2.11.2011, S. 29
- Schreiner, Patrick** (2015): Unterwerfung als Freiheit. Leben im Neoliberalismus. Köln: PapyRossa,
- Schroeder, Klaus / Deutz-Schroeder, Monika** (2015): Gegen Staat und Kapital – für die Revolution! Linksextremismus in Deutschland – eine empirische Studie. Frankfurt/Main: Peter Lang
- Sloterdijk, Peter** (2009): Die Revolution der gebenden Hand. In: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 10.6.2009
- Stützel, Ingo** (2013): Austerität als politisches Projekt. Von der monetären Integration Europas zur Eurokrise. Münster: Westfälisches Dampfboot, S. 333.
- Tucholsky, Kurt** (1958): ...ganz anders. Berlin: Verlag Volk und Welt
- Westermeier, Christian / Grabka, Markus M.** (2015): Große statistische Unsicherheit beim Anteil der TopVermögenden in Deutschland. In: DIW Wochenbericht 7/2015, S. 123-132
- Wulff, Christian** (2010): Rede zum 20. Jahrestag der Deutschen Einheit. http://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Reden/DE/ChristianWulff/Reden/2010/10/20101003_Rede.html [22.12.2014].
- Westerwelle, Guido** (2010): Hartz IV und die Frage, wer das alles zahlt: Vergesst die Mitte nicht! In: Die Welt, 11.2.2010
- Zick, Andreas / Klein, Anna** (2014): Fragile Mitte – Feindselige Zustände. Rechtsextreme Einstellungen in Deutschland 2014. Bonn: J.H.W. Dietz